

Т.В.Вронська, Т.В.Пастушенко *

ЗВОРОТНИЙ БІК ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПОРТРЕТ РАДЯНСЬКИХ ОТОЧЕНЦІВ

На прикладі долі бійців і командирів Червоної армії, співробітників НКВС, які вийшли з оточення під Києвом, уперше в історіографії порушуються проблеми ставлення у СРСР до цієї категорії військовослужбовців, ототожнення їх правового статусу з військовополоненими. У центрі уваги – формування нормативної бази та особливості процедури перевірки колишніх оточенців фронтовими й регіональними підрозділами контррозвідки. Аналізуються пролонговані на декілька повоєнних десятиліть соціально-правові наслідки дискримінації оточенців.

Ключові слова: оточенці, спецтабори, перевірка, фільтрація, особливі відділи, штурмові батальйони, анкети.

Ще на початку 1970-х рр. про оточенців влучно та правдиво написав О.Солженіцин. Відтоді історики мало що могли додати до цих промовистих слів:

«Із кінця літа 1941, а надто восени хлинув потік оточенців. Це були захисники Вітчизни, ті самі, кого ще декілька місяців тому наші міста проводжали з оркестрами та квітами, кому після цього випало зустріти надважкі танкові удари німців і, у загальному хаосі та аж ніяк не з власної провини, побувати, – не в полоні, ні! – а бойовими розрізненими групами певний час провести в німецькому оточенні й вийти звідти. І замість того, щоби побратськи обійняти їх після повернення (як зробила б будь-яка армія світу), дати відпочити, з'їздити до родини, а потім повернутися у стрій, – їх везли в підозрі, під сумнівами, безправними обеззброєними командами – на пункти перевірки та сортування, де офіцери особливих відділів починали з повної недовіри кожному їхньому слову й навіть – чи ті вони, за кого себе видають»¹.

Уперше проблема оточенців з'явилася в мемуарній та художньо-документальній літературі². Ця тема згадується також у деяких наукових працях,

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: vronska_tamara@ukr.net

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України періоду Другої світової війни, e-mail: tetiana_p@ukr.net

¹ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования: В 3 т. – Т.1. – Кемерово, 1990. – С.77.

² Попель Н.К. В тяжкую пору. – Москва, 1959. – 336 с.; Баграмян И.Х. Так начиналась война. – Москва, 1971. – 226 с.; Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. – Ч.1/2. – Париж, 1973. – 607 с.; Толстой Н.Д. Жертвы Ялты. – Москва, 1996. – 543 с.; Бетелл Н. Последняя тайна. – Москва, 1992. – 256 с.; Казанцев А.С. Третья сила. – Франкфурт-на-Майне, 1972. – 761 с.; Кузнецов М.В. В угоду Сталину. – Лондон, 1968. – 93 с.; Долматовский Е.А. Зелёная брама. – Москва, 1985. – 328 с.; Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение / Лугин И.Я. Полглотка свободы. – Париж, 1987. – 226 с. та ін.

присвячених репресіям періоду війни, військовополоненим, функціонуванню системи ГУЛАГ тощо³. У вітчизняній і сучасній російській історіографії найбільш ґрунтовно описано дії армійських підрозділів в умовах оточення за 1941–1942 рр. – період катастрофічних поразок Червоної армії⁴. Але соціально-правовий статус цієї категорії військовослужбовців, їх подальша доля в армії та цивільному житті ніколи не ставали предметом спеціального дослідження. Ці питання побіжно розглядалися лише у зв'язку з проблемою реабілітації колишніх військовополонених. Маловивченою сторінкою історії Другої світової залишаються перевірки тих, хто зміг вийти з оточення. Більшість дослідників просто йшли за радянськими законодавчими актами та службовими інструкціями органів держбезпеки, в яких оточенці й військовополонені згадувалися через кому. Звісно, ті, хто потрапляв в оточення, були потенційними полоненими, проте їм усе ж удавалося уникнути такої долі. Тому ставити в один ряд (у соціально-правовому полі) тих, хто вийшов з оточення, і тих, хто потрапив у полон, – помилково.

Лише через 70 років після закінчення війни з'явилася можливість ознайомитися з матеріалами спецперевірок оточенців, зокрема співробітників наркомату внутрішніх справ. Ці досі невідомі документи – частина таємного діловодства НКВС–НКДБ. Дотепер вони не потрапляли в руки дослідників. Протоколи допитів, висновки відповідних органів, матеріали слідства вкупі зі спогадами самих колишніх оточенців дають змогу реконструювати поневіряння багатьох бійців і командирів Червоної армії, побачити інший бік війни: як трагедію виходу з «котлів», так і зламані долі багатьох людей, котрі в результаті перевірок потрапили до штрафних підрозділів і штурмових батальйонів, провели роки у сталінських таборах. Дехто з них навіть поплатився життям.

У цій статті, свідомо залишаючи поза увагою обставини воєнно-історичного характеру, які, власне, і спричинили потрапляння в оточення («котли») великих угруповань радянських військ, пропонуємо зосередитися на соціально-правових аспектах вирішення долі тих бійців і командирів, котрим пощастило вирватися з кільця оточення, уникнувши полону. Автори ставлять за мету

³ Савина Т. Фльтрацію прошёл // Отчий край. – 1996. – №2. – С.197–199; Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – Москва, 2006. – 754 с.; Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 438 с.; Пережогин В.А. Из окружения и плена в партизаны // Отечественная история. – 2000. – №3. – С.45–53; Петрушин А. Окружение: Исторический очерк // Тюменский курьер. – 2006. – №6–7; Шевченко В.В. Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4: Отечественная история. – Вып.2 (18). – Волгоград, 2010. – С.38–39 та ін.

⁴ 1941 год – уроки и выводы. – Москва, 1992. – 183 с.; Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы. – Москва, 1992. – 384 с.; Бахмаков П.П. Окруженцы. – Брянск, 2002. – 231 с.; Исаев А.В. Котлы 41-го: История Великой Отечественной войны, которую мы не знали. – Москва, 2005. – 400 с.; Быков К. Величайшая военная катастрофа: Киевский «котёл». – Москва, 2008. – 496 с.; Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – К., 2010. – 149 с.; Його ж. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941–1944 рр. // Краєзнавство. – 2012. – №2. – С.97–105; Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 р. // Там само. – С.91–97; Ларионов А.Е. Повседневная жизнь советских окруженцев в «котлах» 1941–1942 гг. // Российские регионы: взгляд в будущее: Социально-экономическое интернет-издание [Електронний ресурс]: http://futureruss.ru/worldculture/history_now_days/kotls.html та ін.

«прибрати» згадану кому як ототожнення в негативному ставленні до всіх оточенців, таврування їх потенційними зрадниками. У дослідженні розглядатиметься формування юридичної бази та практики перевірки оточенців у Червоній армії впродовж німецько-радянської війни на прикладі бійців і командирів, що вийшли з оточення під Києвом.

Передусім слід наголосити на тому, що жоден зі статутів Червоної армії (до 1942 р.) не передбачав, а отже й не прописував можливі обставини оточення та виходу з нього, позаяк прогнозувалося, що подібні стратегічні провали відбуватимуться лише з військами супротивника. Наступальну концепцію, закріплену у статутних армійських документах і ретрансльовану через пропаганду війни «на чужій території» й «малою кров'ю», було успішно реалізовано на початку Другої світової, у 1939–1941 рр. Але вже невдовзі, у безпосередньому зіткненні з вермахтом, вона виявилася неефективною. Швидкому просуванню територією СРСР німецьких танкових клинів армія «країни Рад» перешкодити не могла. Натомість радянські війська, переходячи в контрнаступ, утримуючи власні позиції попри загрозу обхідного маневру противника, втрачали можливість вчасно відступити й опинялися в лещатах. Упродовж 1941–1942 рр. у тринадцяти «котлах» було знищено майже всі боєздатні частини Червоної армії першого ешелону, сотні тисяч бійців і командирів.

На території України в 1941 р. у великих оточеннях у районі Умані, під Києвом та Мелітополем вермахт ліквідував основні радянські ударні угруповання. На думку багатьох сучасних військових істориків, поразки та втрати 1941 р. значною мірою зумовлювалися нездатністю Й.Сталіна й вищого військового командування відмовитися від доктрини наступальної війни. Одним із прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, що завершилась оточенням і знищенням чотирьох армій Південно-Західного фронту. Сотні тисяч бійців і командирів виявилися «затиснутими» на лівобережжі Дніпра, у межах сучасних Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської областей. Усього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, із них 58 895 – командного складу⁵. Заключний епізод битви в умовах стратегічного оточення тривав до 27 вересня 1941 р. Деякий час ще зберігалися значні ресурси для опору⁶. Але вихід з оточення Москва санкціонувала занадто пізно, коли штаб фронту фактично втратив управління військами. В умовах паніки та хаосу бойові підрозділи перетворилися на некеровану, дезорганізовану людську масу. Усі спроби командування нашвидкуруч організувати боєздатні частини ні до чого не призвели. За найменшої нагоди особовий склад цих «формувань» поодинокі та групами рухався на схід, намагаючись чимшвидше вийти з оточення⁷. Систематичні авіанальоти, артилерійсько-мінометні обстріли, танкові атаки німців знищували важке озброєння й

⁵ Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андроников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2010. – С.85.

⁶ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – С.40.

⁷ Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И.Баграмяна [Електронний ресурс]: <http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzenii/134-vygod-iz-okruzenija-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/>

техніку, а прорватися лише силами піхоти було неможливо. Оточенець, заступник начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майор І.Баграмян у своєму донесенні від 26 жовтня 1941 р. підкреслював, що з київського «котла» врятувалися лише ті, хто «непомітно для противника знайшов глухе місце фронту і стежками, винятково в нічний час вийшов у розташування своїх військ»⁸. Станом на 1 жовтня 1941 р. з оточення прорвалася 21 тис. бійців та командирів і 10 представників вищого командування, що загалом становило всього 4% особового складу армій фронту⁹.

Хтось з оточенців, не маючи можливості дістатися до своїх, поступово долучався до руху опору на окупованій території. Деякі військовики тихо осіли в містах і селах, приховуючи свій статус та очікуючи на повернення Червоної армії. Складно встановити їх загальну кількість, але очевидно, що таких оточенців теж було чимало. Перебуваючи на окупованій території, кожен облаштував своє життя по-різному – когось депортували на примусову працю в Німеччину, а дехто свідомо пішов на співпрацю з окупантами, навіть зробив кар'єру в каральних органах (служба в поліції, наглядачами в тюрмах тощо).

Більшість оточенців, зокрема й під Києвом, потрапили в полон. Про це свідчать німецькі дані обліку радянських втрат¹⁰. Цифри щодо бранців не збігаються¹¹. Про це вже понад півстоліття сперечаються дослідники, але всі одностайні в оцінках жакливого становища полонених. Відомості щодо загиблих і поранених червоноармійців під час боїв у «котлі» також відсутні.

Оточенці, яким пощастило залишитися живими та, уникнувши полону, вийти в розташування своїх військ, перш ніж знову повноправно стати до лав армії, мали пройти чимало перевірок. До них ставилися так само суворо, як і до колишніх військовополонених. І тим, і іншим не довіряли. Оточенців, зокрема, підозрювали в тому, що вони могли бути завербованими й закинутими для розвідувальної або підривної роботи.

Певну кількість бійців затримували загороджувальні загони¹². Таку ж функцію в межах своєї компетенції з охорони тилу діючої армії виконували й війська НКВС. Із доповідної записки наркомату внутрішніх справ СРСР до

⁸ Там же.

⁹ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. – С.40.

¹⁰ Частини вермахту в Київській операції взяли в полон 665 тис. бійців і командирів Червоної армії (див.: *Overmans R. Die Kriegsgefangenepolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd.9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S.805*).

¹¹ Див.: *Марінченко О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.151–171*.

¹² Загороджувальні загони у Червоній армії було створено 27 червня 1941 р. Окрім виявлення та взяття під варту диверсантів, ворожих парашутистів, охорони продовольчих і військових складів на них покладалося завдання затримувати оточенців, котрі виходили з чергового «котла». У перший місяць війни керівництво НКВС СРСР було незадоволене ефективністю загороджувальних загонів і вже 28 липня ухвалюється рішення про «зміцнення» цих підрозділів досвідченими оперативними працівниками. Але, на переконання вищого військового командування, уже наявні загороджувальні загони, у тому числі й окремі стрілецькі формування, створені наказом НКВС СРСР від 19 липня 1941 р. при особливих відділах дивізій, корпусів, армій та фронтів, не виконували належним чином своїх завдань. Тож було ухвалено рішення про формування паралельних структур із такою ж назвою, але з ширшими повноваженнями, радикаль-

Держкомітету оборони про наслідки таких заходів дізнаємося, що станом на 1 квітня 1942 р. було затримано 842 432 особи, у тому числі 3869 оточенців, які підлягали фільтрації¹³.

Іноді затриманих доправляли до командирів найближчих військових частин, які проводили первинне, спрощене, опитування та ухвалювали рішення про подальшу долю вояків. Але частіше, як це й належало, перевірку обставин виходу з оточення та інші «процесуальні» дії здійснювали відповідні підрозділи контррозвідки – особливі відділи¹⁴.

Якщо оточенці виходили групою на чолі зі своїм командиром, збереженою зброєю, або ще й навіть із прапором частини, то їх доволі швидко без особливих зволікань (після одно – дводенної перевірки) включали до складу найближчого військового формування, чи відправляли в тил у розпорядження військових комендатур, а звідти – на передову або пункт комплектування нових частин. Так, наприклад, сталося з групою оточенців Південно-Західного фронту під командуванням старшого лейтенанта К.Голубева. Йому вдалося зберегти своїх бійців і 4 жовтня 1941 р. вийти до лінії фронту. Уже 27 жовтня після перевірки всієї групи командир отримав нове призначення – став помічником начальника охорони тилу однієї з дивізій¹⁵. Утім навіть ці, «чисті» з погляду контррозвідки, колишні оточенці залишалися під пильним контролем. За ними наглядали як особливі відділи, так і політпрацівники частин, де вони служили.

Одинакам було набагато складніше, особливо тоді, коли вони не могли чітко пояснити, де так довго блукали, чому втратили зброю, документи, а нерідко й форму зі знаками розрізнення. Таких за зчонайменших підозр у супроводі співробітника особливого відділу відправляли далі – як правило, до штабу дивізії або в тил для ретельнішої перевірки.

Принагідно зауважимо, що в тогочасних умовах, з огляду на активну роботу німецьких спецслужб, які намагалися впровадити свою агентуру в лави

нішими засобами впливу, зокрема й на відступаючі військові частини. 5 вересня 1941 р. директивою Ставки ВГК №001650 спочатку лише командувачеві Брянського фронту А.Срьоменкові, а 12 вересня й іншим воєначальникам такого рівня, у тому числі головнокомандувачеві військами Південно-Західного напрямку, наказувалося створити загороджувальні загони у стрілецьких дивізіях, яким належало «не допускати самовільного відступу частин, а в разі втечі зупиняти, застосовуючи за необхідності зброю». На озброєнні цих підрозділів, які передбачалося сформувати в найкоротший термін, до 18 вересня, окрім штатної стрілецької зброї були бронемашини та декілька танків. «Надійний бійця» зі складу загороджувальних загонів наказувалося «не зупинятися перед застосуванням зброї, ліквідовуючи ініціаторів паніки» (див.: Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док.: В 8 т. – Т.2. – Кн.1: Начало: 22 июня – 31 августа 1941 г. – Москва, 2000. – С.411–412; Там же. – Т.2. – Кн.2: Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г. – Москва, 2000. – С.20, 85–86).

¹³ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.3. – Кн.1: 1 января – 30 июня 1942 г. – Москва, 2003. – С.383–384.

¹⁴ На початку війни особливі відділи (контррозвідка) перебували в підпорядкуванні НКВС СРСР. 8 лютого 1941 р. за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР їх було передано до системи наркоматів оборони та військово-морського флоту з перейменуванням у 3-ті управління НКО. Постановою ДКО №187сс від 17 липня 1941 р. останні реорганізовано в особливі відділи НКВС СРСР. 14 квітня 1943 р., згідно з постановою ДКО, створене Головне управління контррозвідки НКО, особливі відділи повернули до військового відомства, але вже під новою назвою – «Смерш» («Смерть шпигунам»).

¹⁵ Татарінова І. Это моя война: Жизнь в эпоху беды [Електронний ресурс]: <http://www.regnum.ru/mywar/courier/courier11.html>

Червоної армії та глибокий радянський тил під виглядом оточенців або колишніх військовополонених, необхідність перевірки була цілком виправданою. Доволі ефективно працювала розгалужена мережа шкіл абверу, де саме ці контингенти колишніх червоноармійців користувалися чи не найбільшим «попитом». Іноді німецьких агентів виявляли доволі швидко, навіть без ретельної оперативної роботи. Їх видавали, як правило, незначні, але дуже важливі деталі: неголодні, чисто виголені, у незношених чоботах та обмундированні, що в умовах довгого блукання видавалося неправдоподібним. Утім такі випадки траплялися не часто, оскільки німецькі спецслужби готували легенди своїм агентам ретельно та з урахуванням усіх деталей.

При аналізі концептуальних карально-репресивних приписів слід уникати спрощеного підходу. Будь-яка держава, навіть зі сталими демократичними традиціями, в умовах надзвичайного стану підвищує рівень відповідальності всіх і кожного перед законом, особливо коли йдеться про військові злочини. Тому слід зважено давати оцінку такій політиці, беручи до уваги воєнний стан, реальну оперативно-бойову обстановку, а також засади моралі та гуманізму.

У процесі формальних перевірок колишніх оточенців спрацьовував фактор традиційної недовіри, підозри й навіть ворожості до тих, хто хоча б якийсь час перебував на території, контрольованій противником. Притаманна сталінському режимові шпигуноманія, підозріливість, зневага до власних громадян і нехтування людським життям не залишали жодних сумнівів щодо спрямування та змісту директивних приписів. Навіть поверховий аналіз правових актів воєнної доби дає змогу переконатися, що в перший рік війни спостерігалася стала тенденція до непомірного підвищення планки репресалій.

Лінію поведінки бійців в оточенні вище керівництво зафіксувало 16 серпня 1941 р. у наказі Ставки ВГК №270 «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї». У документі прописувався єдиний можливий сценарій: «Частинам і підрозділам, які потрапили в оточення ворога, [наказується] самовіддано боротися до останньої можливості, берегти матеріальну частину, як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразки фашистським собакам». Далі йшов доволі дивний, з огляду на вимоги військових статутів, припис, який фактично нівелював засади субординації: «Зобов'язати кожного військовослужбовця, незалежно від його службового стану, зажадати від командира, навіть вищого за рангом, частина якого перебуває в оточенні, битися до останньої можливості, аби пробитися до своїх»¹⁶.

Не відмовляючись від своїх попередніх доктринальних поглядів – бачити в кожному, хто не з власного бажання, а через об'єктивні та суб'єктивні обставини опинився в тилу противника, потенційних зрадників або завербованих агентів німецьких спецслужб, – 13 вересня 1941 р., у найбільш драматичні дні оточення військ Південно-Західного фронту, наркомат внутрішніх справ СРСР видав директиву №239 «Про поліпшення взаємодії в агентурно-оперативній роботі особливих відділів та місцевих територіальних органів НКВС СРСР»,

¹⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1. – С.485.

яка містила докори на адресу згаданих підрозділів, котрі, на переконання авторів документа, «не докладали належних зусиль для виявлення дезертирів та агентури, завербованої серед оточенців»¹⁷.

Директива НКВС СРСР №292/к від 19 листопада 1941 р. про боротьбу з агентурою німецької розвідки приписувала наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв та областей зосередитися на виявленні «ненадійних осіб» в армійському тилу. Серед кандидатів на серйозну перевірку згадувалися ті, хто видавав себе за біженців, відстав від своїх частин, а також військовослужбовці – утікачі з ворожого полону. У документі наказувалося: «Проводити ретельну фільтрацію всіх осіб, які перейшли через лінію фронту з території, зайнятої противником, і направляти їх у глибокий тил, не допускаючи осідання у прифронтовій смузі»¹⁸.

У кожній зі згаданих директив оперативний склад НКВС, фронтові особливі відділи націлювалися на підвищену пильність та жорстке ставлення до тих, хто вийшов з оточення. Такі ж тенденції спостерігалися й у ході спецперевірок. За правилами судочинства та чинними кримінально-процесуальними положеннями слідчі дії (в ідеалі!) повинні були спрямовуватися на об'єктивне, усебічне, повне й швидке розслідування, установлення обставин потрапляння в оточення, визначення рівня провини, справедливе покарання для винних і виправдання невинних. У реальному житті, особливо за умов відступу радянських військ, ця процедура спрощувалася, набуваючи форм швидкої розправи, особливо в тих випадках, які були прописаними в директивах репресивного характеру (втрата зброї, документів тощо). У листопаді – грудні 1941, як і на початку 1942 рр., спецперевірка здійснювалася шляхом допитів, опитування свідків та вивчення матеріалів по запитах, які надійшли з місць попереднього проживання. Щоправда, останнє ускладнювалося (а іноді було просто неможливим) через евакуацію або знищення архівів.

Вимоги до різних категорій оточенців (бійці, командири, політпрацівники, співробітники НКВС, члени партії) були диференційованими. Так, командирам військових частин та підрозділів, які не могли пояснити причин свого тривалого перебування на окупованій території, втратили особовий склад, зброю й документи, іноді інкримінували різні пункти ст.193 Кримінального кодексу (військові злочини в умовах воєнного часу) та висували звинувачення: «невиконання наказу» (п.2), самовільне залишення частини (дезертирство – п.9), «бездіяльність» (п.17), «самовільний відступ» (п.21). А коли обвинувачення, зокрема і в недостатньо послідовному та запеклому опорі, неефективному керівництві, пропаганді подальшого відступу Червоної армії (загалом – у розвалі фронту!) не підпадали під формулювання жодного пункту ст.193, застосовувалася ст.16 КК (аналогія): «Якщо та чи інша суспільно-небезпечна діяльність прямо не передбачена цим кодексом, то підстави й межі відповідальності за неї встановлюються за тими статтями кодексу, котрі передбачають найбільш схожі за родом злочини»¹⁹.

¹⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.2. – С.87.

¹⁸ Там же. – С.321.

¹⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – Москва, 1957. – С.41, 72–78.

На слідстві для командирів неабияке значення мали й положення згаданого вище наказу Ставки ВГК №270 – битися «до останньої можливості», «пробиватися до своїх». Так, в одній із доповідних записок про наслідки перевірки на політкомісії при політичному управлінні Південно-Західного фронту оточенців-командирів читаємо:

«Колишній военком 146 с[трілецької] д[ивізії] Л. потрапив у вороже оточення, знищив партквиток та особисту зброю. Вийшов з оточення лише 24.12.[19]41 р. Відсиджувався на території, окупованій противником, і таким чином залишався в тилу ворога 5 місяців, не вживаючи зусиль для своєчасного виходу до своїх частин»²⁰.

Зважаючи на загальну звинувачувальну тональність, чинні приписи репресивного характеру, тогочасну атмосферу підозри та недовіри командири середньої й нижчої ланок фактично відповідали за прорахунки, помилки вищого політичного керівництва, воєначальників.

У НКВС, як у жодному іншому відомстві, ретельно наглядали за своїми співробітниками, особливо тими, хто за тих чи інших обставин певний час перебував на окупованій території. Оточенці опинилися «в авангарді» цієї групи. На кожного, хто залишався в підконтрольних противнику районах, або вже вийшов до своїх заводилися дві (іноді три) спеціальних облікових картки. До першої вносили не лише особові дані, а й свідчення того, хто зустрічав співробітника на окупованій території. Друга («Облікова картка співробітника НКВС УРСР, який вийшов з оточення») на лицьовому та зворотному боці містила дванадцять граф: прізвище, ім'я й по батькові, рік народження, спеціалізація, посада, коли та де потрапив в оточення, коли й де вийшов з оточення; (на звороті): коли прибув до особливої інспекції відділу кадрів НКВС УРСР, чи був у полоні та скільки часу, чи піддавався затриманню на території, тимчасово окупованій противником, чи зберіг форму, документи і зброю, вийшов один чи з групою; і в останній графі («Результати розслідування») фіксувався доленосний вердикт: залишений або звільнений зі служби в органах внутрішніх справ. Іноді цей висновок містив окреме застереження: «...з правом роботи лише в тилу». Подібний запис фіксувався у справах тих, кому не вдалося переконливо довести свою «бездоганну» поведінку в тилу противника. Ці особи, хоча й зберігали право працювати в радянських органах держбезпеки, цілковитою довірою вже не користувалися і їх допуск до агентурної роботи обмежувався.

Із київського оточення виходила велика група співробітників НКВС УРСР на чолі з наркомом В.Сергієнком. Вони одними з останніх залишили Київ, прикриваючи відступ регулярних військ та вивівши з ладу 16 підприємств²¹. Колона співробітників наркомату разом із підрозділами міліції, прикордонниками та конвойними частинами нараховувала понад 10 тис. осіб, бронетехніку. Але вже через п'ять днів, після бою в районі Баришівки, транспорт покинули й

²⁰ Докладная записка о работе партийной комиссии при политическом управлении Юго-Западного фронта за период с 22.6.41 г. по 10.3.42 г. // Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс]: <http://rkka.ru/docs/spv/SPV23.htm>

²¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.410. – Арк.1.

далі проривалися дрібними групами. Нарком В.Сергієнко доручив керівництво наявними силами своєму заступникові по роботі з кадрами Р.Крутову, а сам разом з іншими заступниками – Т.Строкачем і І.Горбенком – та декількома молодшими командирами відокремився від основної колони й вирушив у напрямку Чернігівської області. Дорогою вони переодяглися у цивільне, знищили особисті документи. Згодом В.Сергієнко залишив товаришів по нещастю й понад місяць переховувався у Харкові. Лише у грудні 1941 р. вийшов сам у розташування радянських військ²². Та незважаючи на такі обставини й не дуже позитивні відгуки підлеглих про поведінку наркома в оточенні, В.Сергієнко завдяки прихильному ставленню до нього Л.Берії все ж був поновлений на попередній посаді²³. Проте серед матеріалів слідства є низка нез'ясованих і підозрілих моментів, які в 1954 р. (невдовзі після арешту та розстрілу його високопоставленого покровителя) стали приводів для звільнення В.Сергієнка з МВС. Ідеться про німецький документ щодо розшуку втікача-військово-полоненого Василя Сергієнка, 1902 р.н., та несподівану загибель після вступу Червоної армії до Харкова господарки квартири, де переховувався нарком²⁴.

Поблажливе ставлення до В.Сергієнка стало приводом для обурення рядових бійців і молодших командирів, які разом із ним виходили з оточення, але після перевірки змушені були відбувати покарання у в'язниці за втрату документів чи зброї. Так, заарештований Фесенко заявляв: «У наркоматі всі падлюки, через наркома Сергієнка ми всі залишилися в оточенні, а він зараз нарком, а ми сидимо в тюрмах, це вийшло через його боягузтво та невміле керівництво групою»²⁵. Ще один енкавеєсець Степаненко серед своїх співкамерників також висловлювався доволі гостро: «[За те, що потрапили] в оточення, виявилися винними ми, і тепер сидимо за це в тюрмі. Тим часом нарком внутрішніх справ Сергієнко покинув усе озброєння та нас, а сам утік і його не арештовують, а от я кинув лише зброю й мене заарештували»²⁶.

Повоєнна немилість вищого радянського керівництва до колишнього народного комісара внутрішніх справ УРСР В.Сергієнка залишила документальний «слід» для істориків – в архіві збереглися окремі матеріали з розслідування його перебування в оточенні. А от на його заступника – майбутнього керівника партизанського руху в Україні та повоєнного наркома внутрішніх справ Т.Строкача, котрий також потрапив в оточення під Києвом, документів перевірки в галузевих державних архівах СБУ та МВС України не виявлено²⁷. Немає жодної згадки про це й у його офіційній біографії²⁸.

²² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.1–15.

²³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.memo.ru/history/NKVD/kto/biogr/gb444.htm>

²⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.45–51.

²⁵ Там само. – Арк.52.

²⁶ Там само. – Арк.53.

²⁷ Справа Т.Строкача донині зберігається в Москві. На запит Галузевого державного архіву МВС України щодо її отримання надійшла відмова. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України є листок обліку кадрів, де Т.Строкач власноруч записав: «35 днів у серпні – вересні 1941 р. спочатку з боями, а потім без боїв виходив з оточення» (див.: ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.5. – Спр.107. – Арк.63–66).

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Строкач_Тимофій_Амвросійович;Автомонов_П.Ф. Отчизны выполняя приказанье: О начальнике Украинского штаба

Факт активного втручання керівників різних рангів у слідство особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР, яка, власне, і відповідала за спецперевірку, підтверджують документи на молодшого лейтенанта Ф.Жилу – поручення заступника наркома внутрішніх справ УРСР І.Горбенка. Три місяці він блукав окупованою територією, зупиняючись у знайомих та родичів, доки в лютому 1942 р. не знайшов можливості перейти лінію фронту²⁹. Покровительство Т.Строкача допомогло йому швидко отримати позитивний висновок про результати перевірки. Але провал розвідувально-диверсійної групи у Дніпропетровську, яку влітку 1942 р. очолив Ф.Жила, зумовив перегляд матеріалів його перевірки як оточенця. Старший слідчий особливої інспекції Ю.Герцберг свідчив, що коли під час допитів він підвищував на Ф.Жилу голос, вимагаючи правдивих показань, той у відповідь погрожував «розмовою з керівними працівниками» наркомату: «Узагалі Жила обурювався, що його справа потрапила до особливої інспекції, і він підозрюється в нечесності»³⁰. Із наявних матеріалів складно визначити, що саме стало причиною провалу диверсійної групи: зрада Ф.Жили, поспіх у підготовці, непрофесійна легенда, невідповідна база підпілля чи ефективна робота німецьких спецслужб. У контексті нашого дослідження важливе інше – після перебування в оточенні військовослужбовець постійно знаходився під підозрою незалежно від висновків розслідування, і будь-яка службова невдача могла розглядатися як його злочинна діяльність.

Матеріали слідства у справі заступника начальника особливого відділу 37-ї армії по роботі з агентурою капітана держбезпеки І.Битневського³¹, як і спеціальна «картка співробітника НКВС, котрий вийшов з оточення», дають змогу вичерпно реконструювати обставини тривалого перебування у ворожому тилу та організаційний бік самої перевірки. І.Битневського, який разом із групою командирів і політпрацівників 37-ї армії вийшов до своїх 4 листопада 1941 р. в районі м. Короча, доправили спочатку у штаб 21-ї армії, дислокований у Новому Осколі, а звідти до Воронежа, де перебував особливий відділ Південно-Західного фронту. Тут і відбувалося розслідування – допити й заслуховування свідків. І.Битневський, як ніхто інший, усвідомлював значення та вагу своїх показань. Тому на перших допитах він приховав низку вагомих фактів, зокрема й те, що під час виходу з оточення покинув свого пораненого товариша по службі – начальника 4-го відділення особливого відділу НКВС 37-ї армії Коґана, позбувся форми, двічі затримувався німецькими патрулями, певний час проживав в одному з сіл Курської області в місцевої мешканки під виглядом її чоловіка. Матеріали розслідування надійшли до особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР і лягли в основу документа, складеного вже в Куйбишеві³² 11 січня 1942 р.: «Висновок у справі колишнього заступника

партизанського движения Т.А.Строкаче. – Москва, 1975. – 104 с.; Строкач Тимофій Амвросійович // Енциклопедія історії України. – Т.9: Прил – С. – К., 2012. – С.870.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.410. – Арк.206–207 зв.

³⁰ Там само. – Арк.237.

³¹ Докл. див.: Вронська Т., Ляковська С. Кар'єра І.Битневського в контексті історії спецслужб радянської України // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №2 (37). – С.207–235.

³² Відповідно до спільного наказу НКДБ та НКВС СРСР від 16 липня 1941 р., відділ кадрів наркомату внутрішніх справ евакуювався з Москви до Куйбишева.

начальника особливого відділу НКВС 37-ї армії капітана державної безпеки Битневського І.М., який вийшов з оточення противника». Тут детально описано, як у районі Києва особливий відділ 37-ї армії потрапив у лещата. 24 вересня 1941 р. після бойового зіткнення в районі с. Семенівка штаб 37-ї армії був притиснутий до болота й розсіявся, після чого ті, хто вижив, намагалися прорватися з оточення дрібними групами:

«Битневський ішов у групі з начальником політвідділу 37-ї армії бригадним комісаром [Г.] Мішеневим, начальником 4-го відділення особливого відділу 37-ї армії лейтенантом держбезпеки [...] Коганом і льотчиком 52-ї авіадивізії [...] Митрофановим. Перед тим, як виходити з болота, Битневський знищив своє службове посвідчення, запропонувавши зробити це й Когану. 5.10.1941 р., проходячи с. Сосновку, Битневський, Мішенев, Митрофанов і Коган переодяглися у цивільне, причому перші троє там само сховали свою особисту зброю, а Коган залишив [її] при собі. У зв'язку з цим Битневський та Мішенев почали наполягати, щоб Коган від них пішов, незважаючи на те, що останній був поранений. 10.10.1941 р. під приводом того, що йти великою групою небезпечно, Битневський і Мішенев залишили Когана самого»³³.

Як можемо перекоонатися, фігурант розслідування мав «гріхи», за які інших оточенців суворо покарали б. Але цей доволі деталізований документ завершувався неочікуваним вердиктом: «На підставі викладеного, уважати можливим Битневського Ісидора Михайловича залишити на роботі в органах особливого відділу НКВС у тилу». Свій підпис під таким висновком поставив заступник начальника особливої інспекції відділу кадрів НКВС СРСР майор держбезпеки Г.Балябін, а затвердив його співробітник вищого рівня – заступник начальника управління особливих відділів НКВС СРСР Ф.Тутушкін³⁴. Отже, не можна виключати факт певної кланової підтримки між «особистами». До І.Битневського проявили очевидну поблажливість, закривши очі як на факт покинення бойового товариша, так і на те, що, виходячи з оточення, він мав контакт із ворожими солдатами. Згодом, уже при виході на пенсію, ці обставини пригадають, коли І.Битневський наполегливо клопотатиметься про чергову урядову нагороду для себе.

За вищою планкою суворості під час перевірки ставилися до бійців та командирів, мобілізованих у, так би мовити, «нелояльних» до радянської влади районах. Це передбачалося не лише відповідними приписами НКВС, а й спеціальною директивою Й.Сталіна та Л.Мехліса №090 від 20 липня 1941 р. про завдання військових комісарів і політпрацівників у Червоній армії. У документі зазначалося, що «серед мобілізованих у західних областях України, Білорусії, а також серед мобілізованих у Молдавії, Буковині та Прибалтиці виявилася значна кількість зрадників». Наказувалося осіб, які потрапили в оточення у згаданих регіонах і вийшли звідти поодиночці чи групами, у тому

³³ ГДА СБУ. – Ф.12. – Спр.10874. – Ч.2. – Арк.41; Ч.3. – Арк.161.

³⁴ Там само.

числі командирів та політпрацівників, перевіряти особливо ретельно, спільно з особливими відділами, «для того, аби в наші частини не зміг пробратися жоден шпигун»³⁵.

Члени ВКП(б) піддавалися подвійній перевірці. Ними займалися політоргани Червоної армії. Окрім стандартної процедури в особливих відділах, на них чекав ще й прискіпливий допит у парткомісіях військових частин³⁶, які прагнули з'ясувати обставини втрати партійного квитка. Отже оточенцям, котрі пройшли крізь «сито» перевірки контррозвідки, загрожувало ще одне серйозне (з наслідками) покарання – виключення з партії. Так, із доповідної записки відповідального секретаря парткомісії при політуправлінні Південно-Західного фронту полкового комісара Добрякова начальникові політуправління дивізійному комісарові С.Галаджеву можна дізнатися, що за період з 1 вересня 1941 до 1 січня 1942 рр. на розгляд надійшло 1470 справ комуністів, які вийшли з окупованої території без партдокументів. Ретельно розбираючи їх, устигли перевірити лише 697 справ. У документі зазначалося:

«[...] частина товаришів, особливо молоді політпрацівники, опинившись на території, зайнятій противником, розгубилася, запанікувала, а дехто перелякався. Побояючись затримання німцями, удалися до знищення партійних квитків. Із 697 справ 451 випадок знищення партійних документів пояснюється тим, що товариші вважали, ніби вони не вийдуть з території, тимчасово окупованої противником»³⁷.

Парткомісія при політичному управлінні Південно-Західного фронту, дислокована спочатку у Воронежі, а згодом – в Урюпінську, упродовж 25 вересня 1941 – 16 лютого 1942 рр. розглянула 241 справу³⁸. Більшість перевірених виключали з партії з такими формулюваннями: «Знищив партійні документи та особисту зброю», «Виявив боягузтво в оточенні, не чинив спротиву»³⁹. Частині таких комуністів уже пізніше вдалося поновити своє членство в партії, а деякі так і залишилися поза нею й вимушено по війні проходили додаткові перевірки. Декому пощастило: їх не виключили з партії, обмежившись доганами.

Спецперевірки оточенців, здійснювані у фронтових умовах або у ближньому тилу, були, на переконання каральних органів, малоефективними. До того ж після контрнаступу під Москвою осіб, які підлягали фільтрації, білошало з кожним днем. Відповідно до постанови ДКО №1069 цт від 27 грудня 1941 р. з метою «виявлення серед колишніх військовослужбовців Червоної армії» (курсив наш – авт.), які перебували в полоні та в оточенні, зрадників

³⁵ Русский архив: Великая Отечественная. – Т.17-6 (1-2). – Москва, 1996; Великая Отечественная: Главные политические органы. – Москва, 1996. – С.48–51.

³⁶ Партійна комісія – колегіальний орган при політвідділі з'єднання, армії, політуправлінні фронту тощо. Розглядала персональні справи комуністів, у тому числі питання прийому до лав ВКП(б). У своїй роботі керувалася статутом партії, наказом Ставки ВГК №270, а також директивами голови ДКО СРСР Й.Сталіна та начальника політуправління Червоної армії Л.Мехліса.

³⁷ Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс] <http://rkka.ru/docs/spv/SPV23.htm>

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

Батьківщини, шпигунів і дезертирів», передбачалося створити спеціальні табори⁴⁰. Усі сім пунктів документа присвячувалися організаційним питанням. Передусім в армійському тилу наказувалося створити збірно-пересильні пункти, де планувалося концентрувати згадані категорії осіб. Військовим радам фронтів та армій, а також командуванню з'єднань і підрозділів приписувалося конвоювати затриманих до збірно-пересильних пунктів, підпорядкованих наркоматові оборони. І вже звідки цих людей групами належало організовано переправляти до новостворених під егідою НКВС СРСР чотирьох спецтаборів⁴¹, де співробітники особливих відділів (використовуючи свої спеціальні знання, методи та навички) мали забезпечити ретельне «просіювання» всіх, хто потрапив до цих місць тимчасового позбавлення волі. Колишніх бранців та оточенців Південно-Західного й Брянського фронтів передбачалося утримувати в таборі, створеному в Тамбовській області. П'ятий пункт постанови приписував усіх осіб, стосовно яких табірними особливими відділами «не буде встановлено компрометуючих матеріалів», передавати відповідним військкоматам, звідки направляти до підрозділів діючої армії⁴². Навіть особливо не вчитуючись у зміст документа, упадає в очі офіційно проголошувана нова лінія стосовно бійців та командирів, які опинилися в полоні чи оточенні. Відтепер вони ставали «колишніми військовослужбовцями Червоної армії», або спецконтингентом. Останнє визначення застосовували щодо в'язнів системи ГУЛАГ.

Умови та порядок утримання у спецтаборах військовослужбовців, котрі вийшли з оточення, регулювалися спеціальною інструкцією, оголошеною наказом НКВС СРСР від 13 січня 1942 р. Організаційні питання покладалися на управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих. Територія табору мала огорожуватися колючим дротом, його охорона доручалася конвойним військам НКВС, утримуваним тут заборонялося виходити за межі, листуватися з родичами. Військовослужбовців після відповідної перевірки (в разі позитивних висновків) приписувалося звільняти й направляти до військкоматів для подальшого включення у частини діючої армії. Цікаво, що між тимчасово позбавленими волі зберігалися статутні відносини та субординація. До того ж усі військові, як і раніше, носили форму зі знаками розрізнення⁴³. Утім прописані на папері правила були дуже далекими від реального життя. Людей випробовували не лише недовірою, допитами та знущаннями, а й складними побутовими умовами, тривалим очікуванням на вирішення їхньої долі.

Стратегічний перелом у перебігу війни спричинив певні зміни у ставленні до колишніх оточенців. Вище керівництво держави дещо скорегувало свою репресивну політику, спростивши процедуру перевірки. Згідно з наказом ДКО №2779

⁴⁰ У лютому 1945 р. спецтабори перейменували на перевірконо-фільтраційні.

⁴¹ Для Карельського, Ленінградського, Волховського та Північно-Західного фронтів передбачалося створити табір у Вологодській, для Західного й Калінінського – в Івановській, для Південного фронту – у Сталінградській областях.

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=2056&Itemid=120

⁴³ Шевченко В.В. Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 гг. – С.38–39.

від 21 січня 1943 р., оточенців та визволених із полону військовиків у збірно-пересильних пунктах НКО (а не у спецтаборах, як раніше – *авт.*) мали перевіряти армійські комісії⁴⁴. Молодший комсклад та рядових, на яких не знайшли «компромату», відправляли до прифронтових запасних збірних пунктів для подальшого поповнення армійських частин, натомість представників командного й політичного складу – у розпорядження командування для отримання відповідних призначень. Тих, кого визнали «нестійким, ворожим елементом», етапували до вже згаданих спецтаборів НКВС для глибшої перевірки⁴⁵.

Для командирів Червоної армії, які навіть після ретельної фільтрації залишалися під підозрою НКВС, винайшли спеціальне визначення-тавро: «пройшов перевірку частково». Їм вище військове командування також знайшло застосування на фронті – у створених згідно з наказом наркома оборони СРСР від 1 серпня 1943 р. окремих штурмових стрілецьких батальйонах⁴⁶, які використовувалися на «найбільш активних ділянках фронту». Штурмовиків, котрі йшли попереду основних сил, у військовому середовищі називали «смертниками», адже втрати серед них були найбільшими. Спочатку (до 25 серпня) такі підрозділи планувалося створити лише в Московському, Приволзькому та Сталінградському військових округах. Але пізніше, упродовж року, їх було сформовано, зокрема, на 2–4-му Українських фронтах. Включення колишніх оточенців та військовополонених до згаданих частин (кожна чисельністю 927 осіб) аргументувалося наданням їм «можливості [...] зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині». Термін перебування в окремих штурмових стрілецьких батальйонах встановлювався 2 місяці «участі в боях». Нагороджені орденами за виявлену хоробрість або у випадку поранення переводилися до польових підрозділів на відповідні командно-начальницькі посади. В умовах війни важливим положенням наказу про організаційні особливості штурмових формувань було те, що для родин командирів, у тому числі оточенців, які ввійшли до складу батальйонів зі спецтаборів НКВС, зберігалося грошове забезпечення⁴⁷. Станом на 1 жовтня 1944 р. зі спеціальних таборів до штурмбатів прибуло 18 382 командира⁴⁸. За даними Комісії з реабілітації

⁴⁴ На початку 1942 р. схожу ініціативу намагався реалізувати полковий комісар І. Пономарьов (10-та армія Західного фронту), який своїм усним розпорядженням на одному з пересильних пунктів почав формувати армійський запасний полк із колишніх оточенців. Тодішній командувач Західного фронту І. Жуков 15 лютого 1942 р. заборонив створення таких підрозділів у спеціальному наказі, зовні просякнутому турботою про стан функціонування збірно-пересильних пунктів і здоров'я людей (див.: Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы [Електронний ресурс]: <http://rkka.ru/docs/spv/SPV10.htm>).

⁴⁵ Рибченко Л. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території України 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси у 2 кн. – Кн.1. – К., 2010. – С.308.

⁴⁶ Публіцисти та навіть історики часто плутають штурмовиків зі штрафниками. Також помилково стверджують, що оточенців серед останніх не було. Це не так. У штрафні підрозділи, відповідно до наказів НКО №227 від 28 липня та №298 від 28 вересня 1942 р., направлялися командири й рядові бійці, засуджені військовими трибуналами з відтермінуванням виконання вироку. Оскільки серед оточенців були й такі, хто отримав відповідну кримінальну статтю, то їх наявність у штрафних підрозділах цілком очевидна.

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://reibert.info/threads/otdelnyj-shturmovyje-strelkovye-batalony.309699/>

⁴⁸ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.229–230.

жертв політичних репресій при Президенті РФ, до штурмових батальйонів за весь період війни було передано близько 25 тис. військовослужбовців Червоної армії, які вийшли з оточення та звільнилися з полону⁴⁹.

Ілюстрацією долі колишнього оточенця, котрий згодом опинився у штурмовому батальйоні, може служити історія М.Тарасова – уродженця Орловської області 1918 р.н., який воював у складі 189-ї стрілецької дивізії 21-ї армії⁵⁰ Південно-Західного фронту у званні політрука. Він разом з іншими бійцями й командирами потрапив в оточення у вересні 1941 р., був поранений у ногу під час спроби прориву в районі Пирятина, Лубен, Лохвиці. Із групою червоноармійців подолав значну відстань, аби дістатися розташування своїх військ. У квітні 1942 р. оточенці перейшли лінію фронту в районі Чугуєва на Харківщині. В особливому відділі всі успішно пройшли перевірку. Їм повірили. Політрук М.Тарасов знову став до лав діючої армії, його навіть призначили командиром роти 274-ї стрілецької дивізії 44-ї армії Південно-Західного фронту. Утім уже у січні 1943 р. до особливого відділу підрозділу, де воював колишній оточенець, надійшов «сигнал»: у лавах – людина з «сумнівним» минулим. М.Тарасова спочатку викликали на партійну комісію при Головному політичному управлінні Червоної армії, а звідти відправили на перевірку до дислокованого в Рязанській області спецтабору №178. Після восьми місяців принизливих процедур із формулюванням «пройшов перевірку частково» М.Тарасова направили служити командиром відділення стрілецького взводу у 4-му окремому штурмовому батальйоні Західного фронту. У листопаді 1943 р. під час бою він був поранений і півроку перебував на лікуванні в московському госпіталі. На момент виписки, у травні 1944 р., йому повернули офіцерське звання. Пізніше, уже в боях з японцями в Маньчжурії, М.Тарасов зазнав третього важкого поранення, утративши ліве око. Згодом його знайшли й нагороди, до яких він був представлений за бойові подвиги. Статус однієї з них було знижено через «сумнівне» минуле (перебування в оточенні): замість ордена Олександра Невського М.Тарасов отримав медаль «За перемогу над Японією»⁵¹. По війні він учителював на Орловщині. Дата смерті невідома.

Із початком очищення радянських територій від військ нацистської Німеччини та її союзників проблемою оточенців, інших категорій «підозрілих елементів» почали займатися й територіальні підрозділи НКВС. У циркулярі наркомату внутрішніх справ СРСР від 18 лютого 1942 р. про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території оточенці потрапили до першого персоніфікованого переліку осіб – потенційних «зрадників» та «коллабораціоністів». Вони згадувалися в пункті «ж» і підлягали не лише взяттю на агентурний облік, а й арешту⁵². Утім ця репресивна директива, особливо

⁴⁹ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.257.

⁵⁰ 6 вересня 1941 р. 21-шу армію було передано Південно-Західному фронту, у складі якого вона й опинилася в «котлі» під Києвом. Після виходу з оточення доукомплектовувалася в районі Охтирки на Сумщині.

⁵¹ Полюнкин А. Жизнь и судьба Максима Тарасова: «окруженец», штрафник, герой [Електронний ресурс]: http://klub-mastera.narod.ru/publ/istorija_pokrovskogo_kraja/iz_istorii_pokrovskoj_srednej_shkoly/zhizn_i_sudba_maksima_tarasova_okruzenec_shtrafnik_geroj/39-1-0-31

⁵² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.35. – Спр.2. – Арх.104–108 зв.

на території України, яка в той період була ще майже повністю окупованою, практично не виконувалася. Натомість контроль за колишніми оточенцями залишався таким самим пильним, як і раніше. Спеціально організовані оперативні групи НКВС збирали дані про «ворожі, ненадійні та підозрілі» категорії осіб. Циркуляром НКВС УРСР від 30 березня 1942 р. заступник начальника 1-го (розвідувального) управління цього відомства В.Карлін, який перебував о тій порі у Старобільську, вимагав від своїх підлеглих встановити кількість згаданого «спецконтингенту» в кожній з окупованих областей. Серед них називалися й ті, хто «потрапив в оточення та не перейшов на бік радянських військ», а також особи призовного складу, не мобілізовані в армію й не евакуйовані в тил⁵³. Отже, як і раніше, визначався «гріх» багатьох: свідоме чи вимушене перебування на окупованій території. Уже 7 липня 1942 р. (навздогін до згаданої березневої) з'явилася директива НКВС СРСР №265 про посилення боротьби з дезертирством та ухиленням від військової служби. У документі приписувалося особливо ретельно контролювати й суворо перевіряти громадян, які стояли на військовому обліку, «з числа евакуйованих і тих, хто вийшов з оточення, німецького полону, підозрілих за антирадянську роботу, шпигунство та диверсії»⁵⁴.

Аналіз згаданих приписів дає змогу зрозуміти, що, окрім суто репресивної мети, НКВС шукав потенційні людські ресурси для наступної, так званої повторної мобілізації. Інформація про виявлення колишніх оточенців почала надходити доволі оперативно. Так, за даними НКВС УРСР, на 15 березня 1943 р. з відвойованої в нацистів частини Ворошиловградської області мобілізовано до військ Південно-Західного фронту 37 452 особи, з яких у тому числі 25 674 визнано придатними до строївої, 5044 – нестройової служби, 6704 оточенців і колишніх радянських полонених зарахували до запасних підрозділів Червоної армії⁵⁵.

Під час активних наступальних боїв на території України почав змінюватися склад утримуваного у спецтаборах на фільтрації контингенту. Тепер до військовиків додалися й ті, кого підозрювали у співпраці з окупаційною владою. Їх у документах іменували «другою обліковою категорією». Поступово змінювалася й дислокація спеціальних таборів. Якщо на початку їх існування домінувала доцільність організації таких установ якомога ближче до лінії фронту з метою оптимізації фільтрації, то тепер їх розгортання орієнтувалося на потреби економіки у трудових ресурсах, наближенні до конкретних промислових об'єктів, де відчувався брак робочих рук (здебільшого видобування галузь)⁵⁶. Про це свідчать і спогади в'язнів таких установ, дислокованих

⁵³ Там само. – Арк.116–116 зв.

⁵⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.3. – Кн.2: От обороны к наступлению: 1 июля – 31 декабря 1942 г. – Москва, 2003. – С.18.

⁵⁵ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997 – С.396.

⁵⁶ В інформації наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії для голови радянського уряду В.Молотова про організацію перевірки у спецтаборах НКВС бійців та командирів Червоної армії повідомлялося, що всі спеціальні табори на жовтень 1944 р. організовано при промислових підприємствах і за час перевірки військовослужбовці використовуються на роботах (див.: ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.232).

в УРСР. Так, у фільтраційному таборі №240 у м. Сталіно в 1944 р. проходили перевірку колишні червоноармійці-оточенці – бійці розформованої Житомирської партизанської дивізії С.Малікова. Їм не лише заборонили листування, а й позбавили права носити військову форму. Керівництво та охорона спецтабору, самочинно зрівнявши їх у правах із колишніми поліцейськими та старостами, які утримувалися тут, практикували побої та моральні приниження. Спроби пояснити, що партизани й поліцаї – це не одне і те саме, призводили тільки до посилення режиму утримання. Після проходження перевірки одного з колишніх оточенців, а згодом партизана, зарахували до штату заводу у Харцизьку, решту його товаришів чекала гірша доля: розжалувані в рядові бійці вони продовжили війну у штрафному батальйоні⁵⁷. Частина колишніх партизанів, котрі мали офіцерські звання, включили до сформованих на базі спецтабору №240 18-го та 19-го окремих штурмових стрілецьких батальйонів⁵⁸. Старший лейтенант І.Коржик (він, як і решта, також пройшов оточення, партизанський загін, а згодом і спецтабори) вже по війні, розмірковуючи над причинами такого поводження, слушно зауважував: «[...] провина полягала лише в одному: після потрапляння в оточення 1941 р. під Києвом такі, як я, мали застрелитися»⁵⁹.

Ті, хто проходив перевірку у спецтаборах, були не в найгіршому становищі. Щодо колишніх оточенців розгорталися й інші, трагічніші, події. Так, 17 березня 1943 р. на території Кіровоградської області заарештували О.Чичканова (1895 р.н., члена ВКП(б), командира 189-ї стрілецької дивізії), який проживав під окупацією. На допитах він визнав те, що вимагали від нього слідчі: «Злочинно керував військами, унаслідок чого у серпні 1941 р. потрапив в оточення, піддався паніці, кинув доручені йому війська, знищив партквиток, посвідчення особи – генерала Червоної армії, викинув зброю й з поля бою втік до німецького тилу». Єдине, чого він не визнав – «зв'язок із німцями»⁶⁰. 21 серпня 1952 р. О.Чичканова було засуджено за ст.193-17^{«а»} КК на 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1953 р.

Загалом у 1943 р. на очищених від вермахту радянських територіях підрозділи НКВС з охорони тилу діючої армії затримали для перевірки 931 549 осіб (у тому числі 582 515 військовослужбовців, дезертирів, тих, хто відстав від своїх частин, мав невідповідні документи тощо). Серед останніх оточенці становили 18 086 осіб⁶¹.

Зміна воєнно-політичної обстановки в 1944 р. – перенесення Червоною армією бойових дій на територію країн Європи, висадка англо-американських військ у Франції, підготовка до міжнародних переговорів щодо повоєнного розподілу світу між союзниками по антигітлерівській коаліції, а головне,

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1364. – Арк.4–6.

⁵⁸ Рубцов Ю.В. Кому отбывать срок до ордена, ну а кому – до «вышки» // Независимое военное обозрение. – 2006. – 28 апреля [Електронний ресурс]: <http://www.sunapse.ru/rushistory/Oruzie/Oruzie39.html>

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – С.754.

⁶¹ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.64. – Л.9–13.

створення спеціальної структури для репатріації радянських громадян – усі ці обставини внесли певні корективи до порядку перевірки військовополонених та оточенців. Постанова ДКО №6884с від 24 жовтня 1944 р. приписувала рядових бійців Червоної армії, звільнених із полону радянськими чи союзними військами, направляти для перевірки до спеціальних запасних частини військових округів. Ті, хто не викликав підозр, мали поповнювати війська фронтів. Виявлених під час перевірки підозрілих осіб (колишніх поліцейських, власівців, комбатантів різноманітних формувань вермахту) відправляли до спецтаборів НКВС для подальшої їх перевірки органами держбезпеки та «Смерш» НКЮ. Як і раніше, усіх офіцерів, визнаних «ненадійними» чи «підозрілими», звідти направляли на формування штурмових батальйонів⁶². Окремими пунктом у постанові йшлося про передачу «військовополонених та оточенців рядового й сержантського складу» після їх перевірки в «робітничі кадри промисловості, або використовувати на будовах НКВС, а також для служби з охорони спецтаборів і таборів ГУЛАГ НКВС СРСР»⁶³. «Передача в робітничі кадри промисловості» нормальною мовою означала ніщо інше, як кріпацтво й фактичне позбавлення волі таких працівників (колишніх оточенців і військовополонених) при шахтах та на заводах. Єдине, що відрізняло їх від в'язнів системи ГУЛАГ – це відсутність конвою. У спільній постанові РНК УРСР та ЦК КП(б) У про мобілізацію робітників для вугільної промисловості Донбасу від 13 травня 1944 р., мобілізованим, у тому числі колишнім оточенцям, рекомендувалося «перевозити свої родини до місця постійної роботи на підприємствах наркомвугілля»⁶⁴. Оскільки термін їх перебування при шахті чи на будівництві був невизначеним, влада «великодушно» дозволяла родинам об'єднатися. Лише після смерті Й.Сталіна в 1950-х рр. ці люди змогли повернутися додому, улаштувати своє життя за власним вибором, хоча й під пильним наглядом влади.

Згідно з довідкою наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, із 354 592 осіб, які на жовтень 1944 р. пройшли через спецтабори, у промисловість було відправлено порівняно незначну кількість – 30 749. Тривала війна, потреба в поповненні для армії не зменшувалася, тому більшість із загальної кількості утримуваних у спецтаборах, тобто 231 034 особи, повернулися до військових частин через військкомати. Решта направлялися до штурмових батальйонів – 18 382, у тому числі 16 163 офіцери, 2219 рядових і сержантів, та до конвойних військ – 5924. Арештовано й засуджено за різними обвинуваченнями – 11 556 осіб. На час складання довідки у спецтаборах продовжували перебувати 51 601 особа, серед них 5657 офіцерів⁶⁵. Як і раніше, у всіх документах репресивного характеру категорії в'язнів подавалися однією спільною статистикою – без поділу на колишніх військовополонених та оточенців.

Завершення війни з нацизмом не зменшило «пильності» органів держбезпеки у ставленні до колишніх оточенців. Для тих, хто пройшов чистилище

⁶² Там же. – Д.68. – Л.229–230.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.979. – Арк.106–109.

⁶⁵ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.68. – Л.232.

перевірок і спецтаборів, приниження та безпідставні звинувачення на цьому не вичерпувалися. Більше того, після війни почалися повторні перевірки, арешти, службові розслідування. На повсякденному рівні недовіра й підозра часто призводили до позбавлення можливості здобути освіту, мати гідну професію, просуватися по службі, змінити місце проживання.

Лише у спільній постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності у ставленні до колишніх військовополонених і членів їх родин», де знову ж таки через кому згадувалися оточенці та полонені, засуджувалася згубна практика політичної недовіри до цих людей⁶⁶. У документі було зафіксовано наміри припинити переслідування вказаних категорій учасників війни та почати заходи з відновлення їхніх громадянських прав. Невдовзі, 23 липня, директивою заступника міністра оборони СРСР наказувалося весь час, який оточенці перебували на спецперевірці та у штурмових батальйонах, зарахувати до загального терміну служби в армії⁶⁷. Але, незважаючи на такі декларації, ці люди (як і їхні родичі) продовжували перебувати «під ковпаком». До кінця свого життя, заповнюючи службові анкети, вони писали: «Перебував на окупованій території [стільки-то] днів. Із ворожого оточення вийшов поблизу [такого-то населеного пункту]. Перевірку пройшов в особливому відділі [такого-то] фронту». Вони вже й були начебто «чистими»: пройшли спецперевірку, спокутували свої «гріхи», але все ж до кінця 1980-х рр. їм нагадували: ти – людина «не зовсім радянська», адже «був», «перебував», «брав участь»... Довгий час боялися навіть згадувати події війни, унаслідок яких опинилися в оточенні.

Проблему суворого, нерідко несправедливого ставлення до оточенців у СРСР необхідно розглядати у ширшому контексті функціонування тоталітарної держави. Перебування радянських людей на окупованій противником території, у статусі полоненого або цивільної особи, було по суті втратою контролю над ними з боку комуністичної влади. Тому насправді необхідна й виправдана з погляду безпеки, особливо у воєнну пору, процедура опитування та перевірки військовослужбовців, які певний час змушені були провести в тилу противника, перетворювалася на один зі способів репресування.

Моральна сліпота, хвороблива підозріливість влади, бажання будь-що власну відповідальність за стратегічні прорахунки перекласти на плечі звичайних вояків і, зрештою, намагання тримати у страху всіх без винятку спричинили появу зловісної коми в документах репресивного характеру, котра зрівняла в безправ'ї тисячі людей, на багато років визначивши їх статус у суспільстві.

Сталінська система призвела до повного знецінення людського життя та особистості. Узаконене рабство стало повсякденною формою політичних і соціально-економічних відносин, а дух і душу роз'їдало всезагальне лицемірство. Тоталітарний режим беззастережно узурпував лаври переможця у війні, відібравши це право у солдатів та офіцерів, які ціною свого життя і здоров'я боролися з нацизмом.

⁶⁶ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – К., 1997. – С.92–94.

⁶⁷ Там само. – С.94–96.

Аналіз нормативних документів, змін у законодавчих приписах та підзаконних відомчих інструкціях, реконструкція проходження процедури перевірки оточенців дає змогу краще зрозуміти концептуальні засади політики державної влади СРСР у роки війни. Знання про цей тіньовий бік воєнного протистояння, незліченні втрати, безкінечні, найчастіше втаємничені для зовнішнього світу людські жертвопринесення, як і особливості діяльності органів держбезпеки, створюють умови для поглибленого, неупередженого наукового студіювання подій світового збройного конфлікту XX ст.

In this article by example of fates of Red Army soldiers and commanders, NKVD officers that broke out of encirclement under Kyiv, for the first time in the historiography raised the problems of attitude in USSR to this military servant category, their legal status identification as captives. In the spotlight is the formation of regulatory framework and features of procedure of verification of ex-encirclee by front and regional departments of counterintelligence. Prolonged for several after war decades socio-legislative consequences of discrimination of encirclee are analyzed.

Keywords: *encirclee, special camps, check, filtration, special departments, assault battalions, profiles.*

